

Rozpad Jugoslávie z perspektivy politologické teorie nacionalismu

VÍT HLOUŠEK

V současné době se objevuje řada článků, úvah a knih, které se zabývají z různých zorných úhlů problematikou rozpadu Jugoslávie, respektive krvavým konfliktem, který byl s tímto procesem spojen. Většinou převažují práce historického nebo publicistického rázu. Česká politologie se zatím těmito procesy příliš nezabývá. Určitou čestnou výjimkou byl v roce 1997 článek Pavla Barši.¹ Tento text se objevil v rozšířené podobě spolu s obecnější úvahou nad vztahem komunistické vlády a nacionalismu ve třech federativních státech (ČSSR, SSSR a SFRJ) v jeho rozsáhlejší práci na téma nacionalismu, národnostního konfliktu a osobní a skupinové identity.² V následující úvaze se pokusím poukázat na silné a slabé stránky Baršova přístupu k dané problematice.

Výše zmíněné exkomunistické federace se na přelomu 80. a 90. let dostaly do postavení, v němž musely řešit dvě naprosto fundamentální otázky jejich legitimacy najednou. Zhroutila se komunistická forma (a tím i legitimace) vlády, ale zpochybněn byl rovněž teritoriální státní rámec. Odpovědí na první otázku byl proces demokratisace. Odpovědí na otázku, na jakém poli k této demokratisaci dojde, se stal nacionalismus, který vedl k rozpadu všech tří těchto federací.

K pochopení toho, proč k tomuto rozpadu došlo, je potřeba zastavit se u posouzení vlivu komunistické ideologie a zejména reálného komunistického panství na národnostní poměry a aspirace v těchto státech. Barša radikálně odmítl koncepci „ledového koberce komunismu“, která tvrdí, že komunistická éra pouze zmrazila předtím existující národnostní poměry a rozpory. Toto radikální odmítnutí vychází z předpokladu, že je naprostou ilusí domnívat se, že formálně universalistická komunistická ideologie nedávala v praxi žádný prostor jednotlivým národům. Komunistické režimy národnostní diference v podstatě uznaly, ale zacházely s nimi velice účelově s cílem posilovat svou moc.³ Navíc u mnohých národů komunistické režimy tyto národy teprve vytvářely, respektive vtiskávaly etnickým skupinám postavení národa. S tímto popisem lze jistě souhlasit. Problematičtější bude druhý důvod, proč Barša odmítá koncept „ledového koberce komunismu“. Barša v souladu se základním předpokladem své práce tvrdí, že není možno vycházet z pojetí už daného („předchůdného“) národa, pokud chceme popisovat teoreticky fenomén nacionalismu. Tvrdí, že nacionalisté pouze předstírají tuto existenci a na tomto předstírání staví své požadavky, ale zároveň teprve tento národ formují a utváří jako kolektivní subjekt. Toto nelze v případě jugoslávských národů (ale vlastně ani v případě ostatních evropských národů) přijmout jako beze zbytku pravdivé tvrzení. Většina postjugoslávských národů prošla procesem národního obrození už v minulém století a dva nejdůležitější aktéři procesu rozpadu Jugoslávie – Srbové a Chorvaté – zažili už v moderních dějinách určitou formu vlastní státnosti (přestože Chorvaté v rámci země svatoštěpánské koruny). Jako národy tedy již existovali, jejich existenci plně uznávala jugoslávská ústava z roku 1974 a po Titově smrti koncepcí význam národů v rámci centrální politiky rapidně narůstal. Národy prostě na konci 80. let

20. století už v daném regionu existovaly⁴ a došlo spíše k novému rozdmýchání vlny nacionalistických vášní ze strany elit. Intensita těchto vášní by ale nebyla představitelná bez dlouhodobé tradice národnostních sporů a konfliktů, která poskytla velmi širokou látku národních mýtů.

Velmi věrohodné je naopak vysvětlení, proč byla demokratisační vlna v Jugoslávii přímo spojována s nacionalismem. Titova SFRJ byla totiž legitimována zejména jako ideologické společenství, jehož účelem je dovést balkánské národy k vlastnímu modelu samosprávného socialismu. Tomu ostatně odpovídalo dosti volné pojmání Jugoslávie v době, kdy ještě neměl „socialistický tábor“ tak pevné vnitřní kontury jednotlivých států. Nelze zapomínat, že až do roztržky s Moskvou se Titova diplomacie zcela seriózně zabývala myšlenkou přičlenit k Jugoslávii i Bulharsko a Albánii. Naproti tomu byly jednotlivé republiky SFRJ legitimovány jakožto národní společenství. Po pádu komunismu se pochopitelně ztratila ona ideologická legitimace,⁵ procesy národní emancipace pak byly chápány zároveň jako procesy boje proti zbytkům komunistického režimu. Nutno podotknout, že v určitých momentech oprávněně, neboť počáteční Miloševićova rétorika kombinovala protitransformační postoje vůči politice a ekonomice s požadavkem opětovné centralisace Jugoslávie, zatímco například Kučan s Tudjmanem požadovali vedle další decentralisace rovněž reformy.

Zajímavým bodem Baršových úvah je komparace rozpadu oněch tří komunistických federací, respektive podob těchto rozpadů. Metodologicky přínosný se jeví zejména pokus najít vazbu mezi uspořádáním jednotlivých federací a formou jejich rozpadu. Vlastní vyústění tohoto pokusu je už poněkud problematické, a to zejména z hlediska vedení ne zcela podložitelných analogií mezi sovětským a československým příkladem.⁶ Závěry, které Barša dělá pro vliv podoby jugoslávské (kon)federace po roce 1974 na průběh jejího rozpadu, jsou ale nesporně inspirativní. Srbsko bylo podle tohoto uspořádání formálně rovné všem ostatním republikám. Ve chvíli krise (konec 80. let) se ale začalo chovat jako dominantní republika, nový nacionalismus její politické elity začal kombinovat prvky snahy o zlepšení pozice Srbů vůči ostatním národům s rétorikou obrany socialismu a federace. V situaci, kdy bylo centrum programově slabé (na rozdíl od mocenského centra SSSR či ČSSR/ČSFR), nemohlo hrát moderující roli už proto, že nemělo nic, čeho by se mohlo ve prospěch republik vzdát, aniž by tím samo ještě nezanklo. Konflikt tak byl od počátku poměrně vyhrocený a bojovaly v něm nikoliv republiky s centrem (v tomto případě by měly zájem se navzájem dohodnout a pomáhat si vůči centru),⁷ ale republiky mezi sebou s cílem „urvat“ si co bylo v dané chvíli možné.

Jádrem čtvrté kapitoly, věnované přímo rozpadu Jugoslávie, je snaha analyzovat tento proces z hlediska soutěže o moc mezi elitami jednotlivých republik, ale také sledovat, co tento proces udělal s identitou a identifikací prostých obyvatel. Baršova základní optika je následující. Primárním konfliktem byl boj o moc mezi exkomunistickými elitami jednotlivých republik a etnických skupin o moc a zdroje. Nacionalismus se stal nejučinnějším nástrojem v tomto boji a teprve v průběhu tohoto boje se z ne zcela určitých a pevně definovaných jugoslávských etnik stávaly národy. Na problematičnost posledního uvedeného tvrzení jsme už poukázali. Vhodnější by byla opatrněji a mírněji formulovaná teze, která by tvrdila, že v tomto procesu se formují pevné národní kontury některých etnických skupin, přičemž už existující národy procházejí procesem posilování národní identity svých příslušníků na úkor jiných identit (výjimkou je ovšem Slovinsko, kde se ztratila pouze jugoslávská identita a naopak se otevřel prostor pro tvorbu identit zcela nových a slučitelných s pocitem příslušnosti ke slovinskému národu). Soustředíme se ale na pokus vysvětlit konflikt z hlediska boje elit o moc.

Metodologicky Barša vysvětluje rozpoutání ozbrojeného konfliktu na Balkáně a roztáčení spirály nacionálních vášní pomocí konceptu tak zvané ekonomické racionality, počítající pouze s kalkulací zisků a ztrát s ohledem na vlastní užitek. Dochází k přesvědčení, že nacionalismus se stal elitám racionálním prostředkem v boji o moc a v určité fázi bylo z hlediska pokusu o maximalisaci vlastního zisku racionální (rozumí se v rámci ekonomického modelu racionality) začít válčit. Odmítá snahu vyvozovat současné dění z historických reminiscencí, ukazovat současné události jako další kolo tradičních sporů. Nacionální resentimenty se podle Barši staly pouze prostředkem.

Toto tvrzení sice oprávněně kritizuje mnohdy přílišnou míru historisace konfliktu, ale je rovněž příliš jednostranné. Pochopitelně, že se v rámci nacionálních vášní elity často uchylují k prodlužování a rozšiřování zakořeněných mýtů a fobii. Tyto mýty a fobie by však na druhou stranu nemohly nikdy mít tak rychlou a masovou odezvu, jakou měly v tomto případě, kdyby nebyly tradičně zakořeněné v širších lidových vrstvách. Navíc už k samotnému pochopení podstaty a mobilizační schopnosti těchto mýtů je nutné znát historii „stýkání a potýkání“ balkánských národů mezi sebou i s ostatním okolím. V tomto smyslu byla a jsou některá konfliktní pole mezi různými národy bývalé Jugoslávie skutečně také jakýmsi novým kolem tradičních sporů.⁸

Pokud bychom přijali beze zbytku tezi o tom, že jugoslávský konflikt byl pouze produktem mocenské kalkulace soupeřících lokálních elit, museli bychom konstatovat buď nemožnost vysvětlení řady excesů, nebo přiznat, že v určité fázi se (politickým) elitám tento konflikt naprosto vymknul z rukou a tyto elity se jako onen pověstný čarodějův učeň od té chvíle pouze nechaly unášet všeobecnou spirálou násilí. Tím chceme říci, že mocenské soupeření je jistě vhodným modelem pro vysvětlení některých jevů traktované problematiky, ale nemůže zůstat vysvětlením jediným, pokud se začneme zajímat o chování obyvatelstva a zejména paramilitárních jednotek. Barša ostatně sám velmi správně poukazuje na skutečnost, že míra a konkrétní formy násilí v jugoslávském konfliktu se nedají vysvětlit z hlediska účelové racionality.

Píše-li tedy Barša, že „jugoslávský konflikt nelze vyvodit ze sporu nacionalistických ideologií zděděných z 19. století ani ze vzpomínek na masakry druhé světové války“ a že „nacionalismus a historické reminiscence nejsou příčinou boje o moc, ale jeho nástroji“,⁹ neplatí to ve zcela striktní podobě. Zároveň je ale pravdou, že přeceňování historických faktorů a opomíjení čistě mocenské stránky konfliktu rovněž nenapomáhá plnému pochopení jugoslávské zkušenosti. Právě poukázání na tento fakt, na vpravdě politologickou perspektivu zkoumání, je nejcennějším přínosem statě.

Poznámky:

1. BARŠA, P.: *Krvavý zrod národů: případ Jugoslávie*. Politologická revue 1/1997, s. 88-107.
2. Ide o třetí a čtvrtou kapitolu prvního dílu knihy: BARŠA, P.; STRMISKA, M.: *Národní stát a etnický konflikt. Politologická perspektiva*. Brno 1999, s. 92-140.
3. To je patrné zejména na praxi stalinistického Sovětského svazu. Ten byl na jedné straně společenstvím republik, které byly vesměs postaveny na národnostním základě, na druhé straně nic nebránilo centrální moci provádět obrovské nucené etnické migrace a v mnoha oblastech fakticky odnárodňovací politiku. Postoj vůči národnostem byl v Sovětském svazu prostě dosti voluntaristický. Ani Československo a Jugoslávie však nejsou v tomto ohledu zcela bez paralel.

4. Navíc není zcela zřejmé, zda je možno říci, že v období národního obrození jednotlivých středo-východo- a jihoevropských národů byly tyto zformovány v podstatě pouze „shora“ skupinou aktivních obrozenců. Existovaly přece základní etnické a kulturní předpoklady. Navíc existovaly i předpoklady historicko – politické, což zdůraznil například István Bibó. Podle něj národy ve střední (i východní) Evropě vznikaly z momentů politických stejně jako všude jinde. Všechny moderní národy tohoto prostoru disponovaly někdy v minulosti vlastní státní formou a „*dokonce ani ty národy (například Slováci, Lotyšši, Estonci, Albánci), které se zdánlivě zrodily na ryze jazykovém základě, nevznikaly „spojením“ lidu hovořícího jedním jazykem, nýbrž působením historických prožitků a procesů.*“ BIBÓ, I.: *Bída malých národů východní Evropy*. Brno – Bratislava 1997, s. 173.
5. I když, možná by bylo správnější hovořit o ideologicky – personální legitimaci, neboť samotná osoba presidenta Tita představovala nesmírně důležitý svorník Jugoslávie a počátek krise SFRJ se s jeho smrtí v podstatě kryje.
6. Je pravdou, že ČSR i RSFSR měly v rámci federací poněkud zvláštní postavení, které je odlišovalo od ostatních republik. Byly totiž v podstatě ztotožňovány s centrem více, než jiné články federací. Barša z toho vyvozuje pokojný průběh rozpadu, protože při něm nešlo o konkurenční boj rovnocenných republik, ale o soupeření centra a republik o kompetence. Nacionalismus se tudíž nemohl stát v politice dominantních republik až tak zásadní silou, jejich elity hájily totiž opravdu zpočátku existenci celé federace a i poté, co se to ukázalo být nemožné, neměly důvod příliš eskalovat boje, protože jim pouze stačilo upravit svou identitu (v níž federální a národnostní tak jak tak splývalo) na menší teritoriální rámec. Rozpad SSSR ale nebyl zdaleka prost konfliktů (i ozbrojené povahy) a navíc je Rusko rovněž konglomerátem řady etnických skupin a národností. SSSR představuje tedy spíše jakýsi přechodový model mezi ČSSR a SFRJ, nikoliv stejnou kategorii s Československem.
7. To ale neznamená, že v rámci procesu rozpadu Jugoslávie podobné pokusy o kooperaci s cílem oslabit mocenské centrum vůbec nebyly. Toto centrum však bylo příliš brzy chápáno jako pouhá maska srbského nacionalismu.
8. Určitým podpůrným argumentem pro tvrzení, že nacionalismus není v jugoslávském případě pouze nástrojem v rukou elit, může být jistě sledování osudů těch politických vůdců, kteří v určité fázi své kariéry zmírnili nacionalistickou rétoriku. V naprosté většině případů to zároveň znamenalo ztrátu vlivu a moci.
9. BARŠA, STRMISKA, c. d., s. 114.

Summary:

Disintegration of Yugoslavia from the perspective of political theory of nationalism

In the present discussion-article author argues with the conception presented in Pavel Barša's study which considers the disintegration of former Yugoslavia and compares the processes of disintegration of three communist federations (Yugoslavia, Czechoslovakia and Soviet Union). Author focuses on the inspirative moments of Barša's article but tries at the same time to point out the problematic conclusions. The main objection against Barša's point of view is that most of the postyugoslavian nations are existing as the nations since the 19th century and they are not only some kind of creations of political elites at the end of 1980s. Their historical and temporal existence is simply the matter of fact.